

© 2005 А. Б. Чефранов

Київський університет імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕОРІЇ ЦІННОСТЕЙ У ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Цінність – термін, який достатньо широко застосовується як у науковій літературі з різних галузей знань, так і у художніх, публіцистичних творах та повсякденному спілкуванні для визначення значення і ваги для людини певних явищ дійсності. По суті усе розмаїття предметів людської діяльності, відносин у суспільстві та залучених у їх коло природних явищ може виступати у якості цінностей, як об'єктів ціннісного відношення, тобто оцінюватись з погляду добра і зла, істини або неістини, краси або потворності, можливого або неприпустимого, корисного або шкідливого, справедливого або несправедливого та ін.

Виникнення цінностей пов'язане з тим, що нас цікавить не просто об'єкт сам по собі, а його значення для людини, для задоволення її потреб. У зв'язку з цим людина оцінює факти свого життя за їх значимістю, реалізує ціннісне ставлення до світу, яке є специфічною рисою саме людської істоти. Цінністю для людини є все, що має для неї певне значення, особистісний або суспільний зміст. З цінністю ми маємо справу там, де мова йде про рідне, святе, дороге, досконале, коли ми хвалимо та засуджуємо, захоплюємось та обурюємось, визнаємо і заперечуємо.

Як у буденному житті, так і в наукових працях досить часто зустрічаються числені поняття так чи інакше пов'язані із вживанням терміна “цінність”. Це, зокрема, матеріальні, економічні цінності. Оскільки вони стосуються різних сфер життя людини, які не пов'язані з її духовною діяльністю, вони не набувають аксіологічного забарвлення. Тобто це цінності у прямому, економічному значенні цього слова, які відображають матеріальне наповнення того або іншого предмета або явища.

Проблеми цінностей досліджуються теорією цінностей, або аксіологією (від грецького *axia* – цінність та *logos* – слово, вчення), яка є одним із найбільш молодих розділів філософії. Певної самостійності та визначеності аксіологія набула наприкінці XIX на початку XX століття. Це філософське вчення про природу цінностей, їх місце у реальності та про структуру ціннісного

світу, тобто про зв'язки різних цінностей між собою, з соціальними та культурними факторами і структурою особистості.

Аксіологія як самостійна сфера філософських досліджень виникла тоді, коли поняття буття розділилось на два складові елементи: реальність і цінність як об'єкт різноманітних людських бажань та прагнень. Головне завдання аксіології полягає у тому, щоб показати як можливе існування цінності у загальній структурі буття та як вона співвідноситься з фактами реальності.

Називаючи певне явище цінністю, ми виходимо з його значення для суспільства та людини. Поняття цінності – це певний підхід до явищ та дійсності. Теорія цінностей являє собою теоретичне обґрунтування загального поняття цінностей та пов'язаної з ним групи понять, а також обґрунтування тих проблем, які виникають у зв'язку з ціннісним відношенням людей до явищ дійсності. Отже, аксіологічний підхід не обмежується визначенням певних предметів або явищ як цінностей.

За радянських часів єдина з існуючих тоді в Україні марксистська філософія відкидала саме поняття цінності як “буржуазне” та вважала аксіологію ідеалістичним вченням (як і філософську антропологію та інші вчення що виходили за межі теорії пізнання, до якої зводився діалектичний матеріалізм та історичний матеріалізм) [4, с. 7]. У зв'язку з цим аксіологічний проблематиці не було відведено достатньої уваги, хоча й у ті часи було видано кілька вагомих праць (авторами яких є, зокрема Тугаринов, Неновські та ін.).

Однією з найважливіших сфер застосування теорії цінностей є право. Предметна сфера та основна тематика юридичної аксіології – це проблеми розуміння та тлумачення права як цінності та відповідні ціннісні судження про правове значення фактично даного закону (позитивного права) та держави. Юридична аксіологія, як і філософія права та юридична наука в цілому, включає в предмет свого дослідження поряд з правом також і державу у якості саме правового явища – як правової форми організації публічної влади вільних членів даного суспільства.

Розвиток аксіології як одного з напрямків філософської думки дав можливість досліджувати цінність права як найважливішого регулятора суспільних відносин. Право у суспільстві в умовах цивілізації, його сила з аксіологічного погляду – це не лише необхідність, не просто засіб соціального регулювання, але й таке утворення, яке саме виступає як цінність, соціальне благо.

Вихідними для розуміння права у цьому аспекті є його особливості як специфічного утворення. Воно має ряд важливих соціально значимих властивостей – загальнообов'язкову нормативність, формальну визначеність за змістом, державну гарантованість, що розкривають його як істотну соціальну силу суспільства, носія значної соціальної енергії.

Право завжди спрямоване на досягнення певних цілей. Їх досягнення стає можливим тому, що вони є цінностями, заради досягнення яких та володіння ними люди готові прикладати величезні духовні та практичні зусилля. Благо та справедливість, свобода і рівність, соціальний порядок та права громадянина представляють собою цінності, якими дорожить культурна свідомість та весь цивілізований світ.

Погляд на право крізь призму ціннісного підходу, увага до проблеми ціннісного наповнення права призводить до появи самостійного комплексу питань, який може бути визначений як сфера аксіології права.

Однак застосування теорії цінностей у правознавстві пов'язане з необхідністю розв'язання цілого ряду теоретичних проблем.

“Одним з найбільш спірних питань аксіології є питання про співвідношення пізнання і оцінки, їх спільних рис та відмінностей у пізнавальному та ціннісному (і оціночному) відношенні” [8, с. 30]. Єдність або відмінність ціннісного і наукового підходів обґрунтовувалась різноманітними філософськими та філософсько-правовими напрямками.

У нашому підході до предметів, а також явищ природи і суспільного життя необхідно розрізнити дві нерозривно пов'язані сторони – теоретичну та ціннісну (духовну і практичну). Теоретична сторона полягає у вивченні явища як воно існує саме по собі, з'ясуванні питання що воно собою представляє, як його пояснити, які його причини та підстави. Її покликана досліджувати наука, метою якої є з'ясування істини. “Говорити про істинність теоретичних знань має сенс лише остільки, оскільки ця теорія наукова (або сформована у суворій відповідності з науковими вимогами до знання). Наука відноситься до сфери позаіндивідуального, по-

засуб'єктного, колективного духовного буття людей” [7, с. 34].

Науковий підхід є підходом суто об'єктивним, онтологічним у тому розумінні, що об'єкт вивчається поза його відношенням до суб'єкта, який його пізнає. Наука підходить до об'єкта онтологічно як до явища, яке існує об'єктивно і має незалежні від волі людини закони свого розвитку. Іншими словами, наука дає пояснення своєму предмету як об'єкту, що знаходиться поза суб'єктом пізнання та протистоїть йому, а також як певному факту, суцільному, тому, що є. Вона орієнтується на корисність і на практичне застосування.

Отже, для наукового підходу характерним є онтологічний підхід до явищ. Він полягає у тому, що явища, їх властивості та закони, які їх пов'язують вивчаються так, ніби вони існують самі по собі, незалежно від нас, від нашої свідомості, відволікаючись від законів самого процесу пізнання (від гносеології). Ці останні закони досліджує філософія, яка, отже, поряд із загальним для всіх наук онтологічним підходом застосовує ще й гносеологічний та аксіологічний (ціннісний).

Щодо ціннісного підходу, то він не може абстрагуватись від людини, адже він виходить з її потреб та інтересів, які лежать в основі його оцінок. Аксіологічний підхід уособлює ставлення людини до об'єктивного предмету оцінки, до певного явища, показуючи як треба поставитися до цього явища, як його використати, якщо воно корисне, та уникнути – якщо шкідливе. Метою аксіології є позиція, певне світоглядне осягнення предмета. Питання про істинність оцінок не є принциповим для визначення їх значущості, для якої наукові знання виконують лише допоміжне, демонстраційне завдання, не впливаючи на ціннісні установки особи.

Так, правова аксіологія досліджує певні ідеальні сутності (цінності), які є першоосновою права та його метою. Виникнення ціннісного підходу пов'язане з появою позапізнавального відношення суб'єкта до об'єкта, що й мало у кінцевому рахунку призвести до усвідомлення цього відношення як ціннісного. Аксіологічна позиція зводиться до визначення цінності або антицінності, на відміну від наукових тверджень, які оцінюються у діапазоні значень “істинність – помилковість”. Аксіологія відноситься до сфери індивідуального духовного буття, вона завжди є продуктом особистих уявлень, ідей та переконань. У зв'язку з цим вона не є наукою і ніколи не буде у суво-

рій відповідності з вимогами науковості. Однак вона є методологічною основою для багатьох наук, які вивчають суспільні та духовні явища.

Тому не можна погодитись з думкою окремих дослідників, які визначають аксіологію як науку (зокрема російський аксіолог М. С. Каган). Безумовно, активізація аксіологічних досліджень у кінці 19 та у 20 століттях призвела до оформлення аксіології у самостійну сферу пізнання з рядом ознак науковості. Так, за словами С. Максимова, одним з необхідних елементів будь-якої науки є її основоположення, тобто деякі аксіоматичні положення, які не обґрунтовуються, а беруться як такі. Вихідним пунктом класичної фізики, наприклад, є припущення про дію принципу причинності, економічної науки – припущення, що всі люди діють у відповідності зі своєю вигодою [6, с. 13]. Вихідним пунктом аксіології є поняття цінностей, які існують об'єктивно та є мірою для всіх предметів або явищ, які піддаються оцінці.

Однак, визнавати цінності як предмет, а оцінки як метод науки аксіології було б передчасним. По-перше, поняття цінності все ще не має стійкої традиції свого вжитку та чітко фіксованого змісту. Крім того, цінності не є статичними утвореннями. Вони знаходяться у постійному русі та динамічно змінюються в залежності від історичних, соціальних, політичних та інших факторів, тому розглядати їх у метафізичному вимірі неможливо.

Оцінки теж не можна визнати суто аксіологічними поняттями, оскільки вони застосовуються різними науками для зіставлення досліджуваного явища з тим, яке вже визначене пізнавальними методами.

Будь-яка наука, визначаючи свій предмет дослідження, прагне зосередитись на цьому предметі, залишаючи в стороні питання про його місце у загальній картині світу та про його відношення до сутності людини, тобто його людський зміст. Цим самим наука у порівнянні з аксіологією має дещо обмежений характер, у той час як аксіологією застосовується філософський спосіб осмислення ціннісних явищ, коли на першому місці стоїть з'ясування глибинної сутності, першооснов існуючих цінностей та процесу оцінки, який не обмежується простим зіставленням оцінюваного об'єкта з цінностями, а є одним з фундаментальних методів філософського осмислення дійсності та майбутнього.

Науковий підхід пов'язаний з практичним, раціональним пізнанням світу. Ціннісний підхід

пов'язаний з духовною сферою діяльності людини. Усвідомлення самостійності цих двох напрямків можна простежити у Канта, для якого науковий підхід є сферою “практичного розуму”, а ціннісний – більш близький до “чистого розуму”.

Отже, істина та цінність – різnorodні за їх природою феномени культури, що належать до різних її сфер – пізнавальної та ціннісно-осмислюючої по відношенню до буття.

Відмінності між науковим та ціннісним підходами були предметом дослідження багатьох вчених. Так, на думку японського мислителя та педагога Гс. Макигуши “...на відміну від поняття “істина”, яке є вираженням реальності такою, яка вона є, поняття “цінність” означає відношення між людиною та об'єктом” [4, с. 50]. Цінності, властиві певним об'єктам або явищам не існують самі по собі. Вони виникають лише внаслідок взаємодії об'єкта та суб'єкта оцінки.

Необхідною передумовою для успішного здійснення пізнання об'єктивної дійсності є максимально можливе усунення усіх суб'єктивних факторів з цього процесу. Суб'єктивні погляди на будь-які елементи процесу пізнання неминуче призводять до оцінок, які проходячи крізь призму людської особистості заважають дати об'єктивну картину того або іншого явища. Іншими словами аксіологічний підхід пов'язаний з суб'єктивним, а науковий з об'єктивним відображенням світу. Хоча ціннісне відображення має не менше значення, ніж наукове, однак, воно не може його замінити, оскільки відображає об'єкт з точки зору значення його для людини.

Науковий підхід потребує такого процесу дослідження предмета, який буде позбавлений конкретного ставлення до нього. Саме тоді ми зможемо пізнати предмет таким, яким він є сам по собі, а не таким яким він є для людини. Так, закон юридичною наукою досліджується таким, яким він є: з'ясовуються його елементи, об'єкти, на які його спрямовано, коло суб'єктів, які його мають виконувати і т. д.

Підходячи до цього ж закону з аксіологічного погляду нас цікавить причина його створення, справедливість, гуманність, істинна сутність.

Англійський філософ В. Урбан зазначав, що “в сучасній філософії центр тяжіння перемістився з проблеми пізнання на проблему цінностей, і сама проблема пізнання стала розчинятись, іноді частково, а іноді повністю у проблемі цінностей... відношення цінності до реальності є ключовою проблемою нашого часу” [4, с. 16].

Слід зазначити, що сама істина може бути предметом оцінювання, у той час як цінність за своєю природою істиною бути не може.

Крім того, розробка так званою “соціологією знання” (М. Вебер та його школа) показала, що функціонування та розвиток науки багато в чому залежить від ціннісного опосередкування пізнавальної діяльності”.

Так, відкриття людством процесу розщеплення атомів безумовно призвело до відкриття істинного знання. Однак, використання цих знань спричинило виникнення однієї з найбільших загроз для освної цінності – людського життя.

За різних умов ціннісного значення може набувати не лише істина, але й неістина. Так, важко переоцінити те значення, якого може набувати в умовах воєнного часу обман, дезінформація противника, тобто свідоме спотворення істини [4, с. 70].

У зв’язку з цим не можна погодитись з думкою окремих аксіологів про аксіологічну нейтральність істини, адже оцінці підлягають усі явища, процеси та об’єкти, що мають значення для людини, а істинне, наукове знання є, безумовно, надзвичайно значимим для людської спільноти та кожного її окремо взятого представника. Істина відображає об’єктивну дійсність такою, яка вона є. Аксіологія ж має на меті з’ясувати, якою ця дійсність має бути. Якщо буде виявлена тотожність між реальним та бажаним, то виникає підстава для позитивної оцінки дійсності.

Мова може йти лише про те, що встановлення, пошук істини мають здійснюватись винятково науковими методами очищеними від будь-яких суб’єктивних оцінок. Оцінці може підлягати лише встановлене істинне знання.

Отже, головним здобутком аксіології, який можна виділити у сучасному її стані розвитку, – це здатність обґрунтувати відмінності, які існують між поняттями “цінність” та близькими до нього “мету”, “користь”, “задоволення” та ін.

Виходячи з викладеного можна зробити висновки, що дослідження правових явищ відбувається у тісному поєднанні наукового та ціннісного підходу. Однак, таке поєднання не можна абсолютизувати, адже методи, які нам надаються теорією права та спеціальними юридичними науками не завжди можуть дати повну та адекватну картину дійсності. Так, будучи незамінними при дослідженні нормативно-правових актів, галузей та інститутів права, вони, наприклад, малоефективні у разі вивчення питання щодо доцільності призначення смертної кари за

вбивство. Тут на першому плані постають такі ціннісні категорії, як людина, справедливість, свобода, а не “істинність” або “неістинність”. Сфера впливу юридичних наук закінчується там, де у правозастосовчого органу виникає право обирати між життям і смертю винного. Цей вибір можна зробити, лише керуючись найвищими цінностями, такими, як життя людини та справедливість. У такій же ситуації опиняється і правотворчий орган при вирішенні питання про скасування або залишення в силі норми, що визначає таке покарання.

Тому увесь арсенал аксіологічних засобів може бути безсилим там, де вибір робиться не між цінністю та нецінністю, а між двома антицінностями. Це стосується, насамперед, виборчого законодавства. Роблячи вибір між пропорційною та мажоритарною виборчими системами, законодавець усвідомлює, що дотриматись справедливості, як визначальної цінності, у даному випадку не вдасться у будь-якому разі, адже значна, якщо не більша, частина виборців за будь-яких обставин не буде мати свого представника у виборному органі. Тому при вивченні відповідних виборчих систем ми керуємось не ціннісними критеріями, а методологічними та понятійними інструментами юридичних наук.

Говорячи про цінність права, необхідно усвідомлювати наявність двох ціннісно-правових аспектів – інструментальної та власної цінності права.

“Як регулятор суспільних відносин право перш за все має інструментальну цінність, тобто цінність “інструмента”, “засобу” вирішення завдань, що відносяться до різних сторін життя суспільства – економічної, політичної, культурної” [1, с. 4-5].

У процесі історичного розвитку позитивне право склалось у взаємодії з державою як нормативне утворення, що має набір достатньо ефективних регулятивних засобів. А це означає, що стало можливим застосування права з його властивостями як знаряддя для вирішення різноманітних завдань, що стоять перед усіма суб’єктами правовідносин – державою, громадськими об’єднаннями, церквою, громадянами.

Інструментальна цінність права виявляється у здатності надавати діям людей організованості, стійкості, погодженості, безпечності. “Право тим самим вносить елементи упорядкування та порядку у суспільні відносини, робить їх цивілізованими. Державно організоване суспільство не може без права налагодити виробництво матеріальних благ, організувати їх

більш або менш справедливий розподіл. Право закріплює та розвиває ті форми власності, які іманентно властиві природі даного ладу. Воно виступає потужним засобом державного управління” [1, с. 138].

Власну цінність права можна визначити як вираження та уособлення свободи та активності людей на основі упорядкованих відносин і у відповідності з справедливістю, необхідністю узгодження волі та інтересів різних верств населення, соціальних груп та окремих індивідів. Іншими словами, право в ідеалі – це цінність, якої не має будь-яке інше соціально-політичне явище. Це цінність упорядкованої свободи людини, справедливості, консенсусу. У цій якості право може надавати людям та їх колективам простір для свободи у вигляді суб’єктивних прав і водночас воно спрямоване на те, щоб виключити свавілля, протистояти йому, узгоджувати поведінку з мораллю та справедливістю.

Саме як явище, що заперечує свавілля та беззаконня і водночас забезпечує простір для упорядкованої соціальної свободи та активності, право саме по собі відіграє велику роль у суспільному житті, виступаючи як фактор суспільного прогресу. І саме у цьому значенні право і є великою самостійною цінністю.

Право в суспільстві в умовах цивілізації, його сила з аксіологічного погляду – це не лише необхідність, не просто засіб соціального регулювання, але й таке утворення, що саме виступає як цінність, суспільне благо.

У сучасному демократичному суспільстві власна цінність права набуває домінуючого значення. Ця власна цінність дає про себе знати і у суто регулятивному плані. Позитивне право має здатність відтворювати дану соціальну систему та вносити у неї нормативні засади, справляти на життя суспільства вагомий вплив.

Право як суспільне явище покликане регулювати відносини між людьми, має характер цінності, оскільки відбиває, вбирає у себе й закріплює цінності. За допомогою права моральні, культурні, соціальні та інші цінності набувають значення правових цінностей. Право надає їм практичної сили, забезпечує умови для їх здійснення та розвитку, стає засобом їх досягнення. Отже, воно також входить до кола цінностей.

Разом із тим право має свою власну, безпосередньо пов’язану з його природою, структурою і призначенням цінність. Ідеться про можливість права забезпечувати порядок, усталеність, організованість у суспільстві. Воно за своєю сутністю несумісне зі свавіллям, анар-

хією, відсутністю порядку. Однак цей аспект цінності права виявляється не автоматично, а за певних передумов. Так, зокрема, його властивості можуть виявитись лише за наявності чітких, загально визнаних, доступних і зрозумілих для всіх форм, у яких право втілюється. Крім того, право мало виявляє свою цінність за недемократичних режимів, які часто порушують принцип законності, використовуючи правові норми у своїх інтересах. У громадянському ж суспільстві закони є однаково обов’язковими як для населення, так і для влади.

Реальну цінність права можна з’ясувати лише у його взаємозв’язку з державою та особистістю. Визначається вона тим, чи забезпечує право і якою мірою гармонійний розвиток особистості, розширення її свободи. Пов’язувати цінність права з державою можна лише тією мірою, у якій вищою цінністю для держави є людина.

Цінність праву надає ряду специфічних притаманних лише йому “цінних” властивостей – загальнообов’язкову нормативність, високу (формальну) визначеність за змістом, державну гарантованість. Саме ці властивості розкривають значення права як вагомій суспільної сили, наділеної як інструментальною, так і власною цінністю.

У дослідженні правових явищ аксіологічний підхід передбачає пошук відповідей на питання про те, яке місце людина відводить праву у ієрархії значимих цінностей, який ціннісний зміст норм права, які з цінностей мають займати у системі права пріоритетне становище.

Входячи так чи інакше до загальної ієрархії усіх цінностей суспільства, правові цінності можуть у ряді випадків вступати у конфлікт з іншими цінностями та отримувати при цьому перевагу. Наприклад, у ім’я законності, правопорядку як відносно самостійних правових цінностей, допускається позбавлення осіб, які вчинили злочини, такої безумовної цінності, як особиста свобода.

У межах усієї ціннісної системи існують суперечності, які відображають ті протиріччя, що існують у суспільстві. На цій основі можливі гострі конфлікти між цінностями, що охороняються та не охороняються правом. Класичним прикладом є суперечності, що виражаються питаннями: чи потрібно підкорятись несправедливому закону; чи можливе (і за який злочин) позбавлення людини життя? У цьому разі виникає конфлікт між справедливістю та законністю як цінностями, у які може вкладатись різний зміст

різними групами осіб та окремими державними інститутами.

На жаль, цінності, що є такими в очах більшості громадян, часто не отримують послідовного та беззаперечного законодавчого закріплення. Зазначені суперечності пов'язані з недоліками законодавчого процесу, а також можуть бути викликані прорахунками у реалізації права, коли правові норми застосовуються не у відповідності із закріпленими законом цінностями.

Вихід з цього конфлікту може бути лише один – в усвідомленні законності як найвищої цінності громадянського суспільства, в утвердженні принципів справедливості лише законним шляхом через запровадження справедливих законів як нової цінності. Ціннісний підхід у дослідженні та застосуванні права дає змогу зрозуміти, що розвиток суспільства в економічній, політичній, соціальній та інших сферах можливий лише правовим шляхом.

Чим повніші наші уявлення про ціннісні властивості права, умови їх прояву та тенденції розвитку, тим ефективніше можна використовувати правове регулювання для розв'язання суспільних проблем. Тобто цінність права невіддільна від його ефективності, забезпечення якої є завданням держави.

Крім того, ціннісне дослідження права дозволяє встановити його справжнє значення для особи, визначити його місце та роль серед інших засобів задоволення життєвих потреб та інтересів людей. Такий аналіз має стати необхідною передумовою вдосконалення чинного законодавства у напрямку підвищення його суспільної корисності. Сама природа правового регулювання людської поведінки потребує ціннісного підходу як до створення правових норм, так і до їх дослідження та реалізації. Цей підхід дає зрозуміти, що розвиток суспільства в економічній, політичній, соціальній та інших сферах можливий лише правовим шляхом. Будь-які суспільні процеси мають ґрунтуватись на правових засадах.

Ефективне застосування аксіологічного способу осмислення права неможливе без чіткого усвідомлення його відмінності від теоретико-пізнавального (гносеологічного) та соціологічного підходів до вивчення правових явищ, які у значній мірі таж застосовують оцінки та інші інструменти акіології.

Для гносеологічного підходу у вивченні правової дійсності характерним є з'ясування того, що та як відображається в праві (у правосвідомості, правовій ідеології, законодавстві) та за

допомогою яких засобів. Наскільки законодавство, юридична практика адекватні правовідносинам, що склались у суспільстві, що може служити критерієм цієї адекватності? Відповіді на ці та інші запитання передбачають концентрацію уваги дослідника на мові права, врахуванні його специфіки, знакових та семантичних особливостей. Такий підхід, що спирається на методи ряду спеціальних гуманітарних наук (мовознавства, герменевтики, логіки та ін.).

Для соціологічного підходу характерний розгляд права з погляду його обумовленості явищами та процесами матеріального, соціального порядку. У такому разі дослідник ставить перед собою завдання розкрити первинні фактори об'єктивної соціальної дійсності, які служать причинами виникнення, існування та припинення дії тих або інших елементів правової системи суспільства. За допомогою принципів соціального детермінізму та історизму розкриваються причини правових процесів, механізми їх виникнення та закони їх розвитку. Правові явища розглядаються як сукупність певних ідеальних утворень (понять, термінів, нормативних актів та ін.) у тісному зв'язку з їх носіями, суб'єктами правової дійсності (окремими особистостями, соціальними групами...).

Одним з головних недоліків соціологічного підходу є посиленна увага лише до проблем соціальної природи та функцій права, без розкриття його змісту.

Щодо аксіологічного підходу, то він, перш за все, передбачає дослідження права як кінцевої мети та рушійної сили поведінки людини. Законності соціальної дійсності, що стали причиною виникнення права, а також предмет правового регулювання тієї та іншої норми з'ясовуються аксіологією лише у тій мірі, яка необхідна для обґрунтування духовної цінності права як мотиву тих або інших вчинків людини та обґрунтувати це явище з позиції принципів і мети людського існування. Аксіологічний аналіз покликаний дати визначення права по суті його змісту, який безпосередньо впливає на функціональні та інструментальні властивості окремих правових форм.

Аксіологія з'ясовує, як мотиви поведінки людини визначаються правом і що спонукає людину діяти у межах права. Тобто право розглядається у своєму ідеальному та об'єктивному вимірі як елемент свідомої діяльності людини та суспільства. Присутність цього елемента є результатом ряду оцінок, які призводять до визнання цінності права та визначають за-

стосування людиною правових засобів для досягнення певних цілей. Аксиологічний підхід передбачає також виявлення невідповідності між наявними життєвими ситуаціями та правом, тобто оцінку дійсності з точки зору права.

Право (ідея права, принцип права) виступає у цьому розумінні як спосіб інтеграції різних дій людини і суспільства у певну послідовність або систему.

Юридична аксіологія є підґрунтям для розвитку юридичної деонтології, яка із загальної ідеї права намагається вивести та обґрунтувати певні взірцеві норми, яким має відповідати правомірна поведінка. Частина цих норм конкретизується та стає частиною законодавства, інша частина носить неформальний характер залишаючись у загальному вигляді, не втрачаючи при цьому свого авторитету та впливу на всіх суб'єктів правовідносин.

Цілком очевидно, що зміст подібних норм не можна повністю розкрити, не звертаючись до ціннісних характеристик права, перш за все принципів свободи та справедливості. Цим і зумовлюється тісний взаємозв'язок юридичної деонтології та аксіології.

В сучасній науковій практиці соціологічний, гносеологічний, деонтологічний та аксеологічний підходи до вивчення правових явищ не виключають один одного. Звичайно, в залежності від специфічних цілей у конкретному дослідженні перевагу може бути надано тому або іншому методу. Однак при всебічному аналізі права, коли вказані методи виступають у нерозривній єдності, можливе найбільш глибоке усвідомлення його сутності. Особливо ефективним є поєднання соціологічного та аксіологічного методів, коли основні правові принципи аналізуються та виводяться з тих відносин, які існували у суспільстві до запровадження державного регулювання цих відносин. Соціологія права у даному випадку розкриває соціальні потреби, що породжують дані відносини, а правова аксіологія виділяє у різноманітних відносинах власне правові відносини.

Однією з основних проблем, яка постає перед правовою аксіологією, є суперечлива природа вищих загальнолюдських та відповідних їм правових цінностей. Ця суперечливість пов'язана перш за все із розбіжностями, які існують між ціннісними орієнтаціями окремих індивідів, між цінностями особи та суспільства і навіть між різними цінностями, які складають світоглядну основу однієї особистості. Крім того, як зазначає Козловський, моральні цінності

самі суперечливі за своєю природою. З одного боку, вони спрямовують поведінку людини у альтруїстичному руслі, коли особа нехтує своїм вищим покликанням та дбає насамперед про благо інших, з іншого боку, існує егоїстична позиція, коли особа зловживає особистими інтересами за рахунок інших [5, с. 181-182].

Оскільки право є втіленням цінностей, воно саме по собі є найбільш ефективною спробою узгодження цих суперечностей, і у цьому полягає його головна цінність.

Цінність, як будь-яке інше явище, знаходиться у постійному русі, який відбувається, зокрема, і згідно з основним законом діалектики – законом єдності та боротьби протилежностей. У зв'язку з цим будь-яке дослідження пролеми цінностей було б неповним без з'ясування природи їх протилежності – антицінності.

Не можна погодитись з думкою деяких дослідників, які надають їм значення цінностей з негативним значенням. Так, на думку Максимова, “будь-яка позитивна цінність завжди передбачає протилежну негативну цінність” [6, с. 275]. Надання цінностям позитивного та негативного значення призводить до втрати первісного значення самого поняття “цінність”, робить його суперечливим та викликає сумніви у його доцільності. Цінністю може визнаватись лише те, що має позитивне значення. Тому у даному разі доцільніше було б застосування поняття “антицінність”.

Як будь-яке явище існує у єдності та боротьбі зі своєю протилежністю, так і право може виступати у ролі цінності та антицінності. Залишення поза увагою цієї сторони правової реальності зробить її ціннісну картину неповною.

Будь-яке суспільне явище, у тому числі і право, розвивається за одним з основних законів діалектики – єдності і боротьби протилежностей. Розглядаючи проблему цінності права, не можна залишити поза увагою питання про його антицінність. “Суспільство і право – взаємопов'язані й відносно незалежні динамічні системи, які перебувають між собою у відношенні гармонійної взаємодії, стимулюючи розвиток одне одного, і у відношенні протидії, гальмуючи еволюційні процеси розвитку вказаних систем. Саме в останньому випадку право і може поставати як антицінність з погляду своєї загальної значущості” [6, с. 189]. Досить часто право використовується як інструмент для досягнення політичних, економічних, кланових та інших інтересів всупереч основним правовим принципам та цінностям.

Правові цінності формуються як антиподи правових нецінностей. Тому правові норми, що охороняють правові цінності, мають на меті обмежувати, витіснити і ліквідувати правові нецінності з урахуванням ступеня їх впливу на інтереси, цілі та ідеали суспільства. Засобами досягнення цієї мети є юридичне заохочення та юридична відповідальність.

Переважає більшість дослідників філософсько-правових проблем виходять із задалегіть визначеної цінності права. Така властивість права є аксіомою і доведення не потребує. Однак насправді право може не лише стимулювати суспільство до позитивного розвитку, але й часто гальмує еволюційні процеси змін і перетворень. Отже, воно поєднує у собі консервативність з лібералізмом і навіть радикалізмом. Це дало підстави окремим дослідникам говорити про антиціннісний характер права, який існує поряд з його цінністю.

Як зазначає Козловський, найчастіше антиціннісний бік права виявляється у разі, коли допускається його використання у неправових цілях, коли державою приймаються такі закони, що нехтують правами людини. Інший, не менш поширений випадок – це бездіяльність права тоді, коли воно найбільш необхідне для поновлення порушеної справедливості. Це стає можливим внаслідок зловживань з боку тих, хто наділений владою, або впливу тих, хто близький до неї [5, с. 189].

На нашу думку, говорити про негативну дію або бездіяльність права взагалі не зовсім правильно. Будь-які зловживання, як то захист інтересів владної верхівки всупереч прагненням народу до утвердження загальнолюдських цінностей відбувається за допомогою окремих правових форм і засобів, тоді як саме право має власне буття таким інструментом зловживань бути не може.

У зв'язку з цим ми і ставимо право в один ряд із загальнолюдськими цінностями, та розглядаємо його як дзеркальне відображення цих цінностей.

Історично ціннісні аспекти правових явищ досліджувались прихильниками двох протилежних філософських напрямків – ідеалістами та матеріалістами.

Найбільш поширений у світовій філософсько-правовій думці саме ідеалістичний підхід до проблеми цінностей, який зводиться до двох основних поглядів: об'єктивно-ідеалістичного (феноменологія) та суб'єктивно-ідеалістичного (позитивізм та екзистенціалізм). Теорії цін-

ностей, пов'язані з об'єктивним ідеалізмом (неокантіанство, феноменологія та ін.) визнають особливе трансцендентне царство цінностей, тобто особливі об'єктивні сутності, позачасові, незалежні ні від суб'єктата його оціночних суджень, ні від об'єктивного світу. Вони належать до світу ідеального буття та мають всеосяжну значимість. Вони ніби стоять над історією та дійсністю і дані людині або "a priori", або як об'єкт "бачення". Це "бачення", наприклад у Н. Гартмана, представляє собою той же апіоризм, який відрізняється від кантівського тим, що це апіоризм почуття, певне емоційне апіорі, закладене у людській душі. Саме почуття цінності, яке стверджує життя та заперечує смерть і загибель. Цій позиції близька точка зору на цінності як на почуття вроджене для людини, як наприклад зір.

Окремі представники суб'єктивно-ідеалістичного підходу до цінностей використовували у своїх дослідженнях ті або інші теологічні доктрини, які виводять найвищі цінності із божественних джерел.

Суб'єктивно-ідеалістичний напрямок у теорії цінностей зводить цінності до прагнень людини, до його суб'єктивних оцінок дійсності, до його "вибору" дій у тій або іншій ситуації у відповідності зі своїми прагненнями, смаками, оцінками, планами та ін. безвідносно до об'єктивного змісту дійсності. Іншими словами, цінність виражає те або інше суб'єктивне ставлення людини до дійсності та визначається винятково нею самою (прагматизм, екзистенціалізм та ін.). Різновидом цього підходу до вивчення природи цінностей є прийняте у сучасній позитивістській філософії абсолютне відокремлення цінностей від фактів, від емпіричної дійсності (Юм). Цінності розглядаються як де-що непідвладне емпіричній перевірці, а тому недоказуєме; ціннісні судження оголошуються такими, що лежать поза раціональним обґрунтуванням.

Цінності як орієнтири для пошуку найбільш ефективних способів задоволення потреб суспільства розглядаються і матеріалістичною філософією. Основні її засади ґрунтуються на тому, що на протязі багатотисячолітньої історії суспільства люди набули здатності виділяти у оточуючому їх світі предмети та явища, які набували для них особливого значення, у зв'язку з чим вони мали до них особливе ставлення: цінували й оберігали їх, прагнули до оволодіння ними, орієнтувались на них у своїх діях і прагненнях.

Спочатку цінності обмежувались сферою утилітарного відношення до природи. Єдиною підставою для їх розмежування була ознака корисності. Люди цінували предмети природи, які служили для них їжею; вони цінували тварин, яких приручали та використовували у якості знарядь праці; вони цінували усе, що створювалось власною працею, у що вірили і перед чим прихилились, що полегшувало їм життя, або хоча б здавалось таким, що допомагає жити, захищає від страждань і бід.

Ці початкові ціннісні орієнтації, цінності та ціннісні відношення людей до оточуючого світу з розвитком суспільства зазнавали істотних змін в процесі формування насущних потреб, прагнення до їх задоволення. Людина виділяє, оцінює різноманітні предмети та явища дійсності за тією корисністю, яку вони – прямо чи посередньо – мають для неї. Самі ці предмети існують не лише як предмети, що знаходяться у природі, але й виробляються людиною. А виробляючи предмети, матеріальні та духовні, люди змінюють і свої природні потреби, створюють нові потреби.

У залежності від характеру цих потреб та способів їх задоволення цінності стали поділятися на матеріальні та духовні, які у свою чергу можуть бути моральними, естетичними, правовими, пізнавальними, художніми. У найбільш загальному вигляді відмінності матеріальних і духовних цінностей полягають у тому, що перші пов'язані із задоволенням суто практичних потреб і тому їх мірою виступає практична корисність предметів, другі ж, як правило, характеризують найвищі запити людей, тому критерії для їх визначення інші. Мірою визначення пізнавальних і наукових цінностей, наприклад, є істина; естетичних і художніх – краса і прекрасне. Необхідність розмежування цінностей матеріалісти обґрунтовують тим, що теорія цінностей, яка оперувала б загальними поняттями цінності і для відображення вартості товару і для визначення художньої цінності предметів, була б сповнена суперечностями та двозначностями.

Особливості моральних цінностей зумовлені основною роллю моралі у житті суспільства. Призначенням моралі є регулювання та гармонізація взаємовідносин між людьми, вирішення суперечностей між суспільством і поведінкою окремих людей. Моральні цінності, до числа яких відносяться добро, совість, гідність та ін., покликані забезпечувати чистоту людських відносин. Тому вони мають бути вільними не лише від будь-яких меркантильних, але й взагалі від

утилітарних спонукань. Мораль вища за інтереси сьогоденної вигоди, розрахунку, її мета – сприяти утвердженню ідеалів гуманізму та справедливості.

Прихильники матеріалістичного підходу вважають, що перш ніж значна частина цінностей відділилась від свого генетичного підґрунтя – корисності, пройшли цілі епохи, заповнені розвитком матеріальної та духовної культури, духовного зростання самої людини, розвитком її здатностей вибірково ставитись до предметів та явищ дійсності.

Позитивну роль моральних цінностей матеріалізм визнає у тому, що спонукаючи людей заінтересовано ставитись до цілей суспільного розвитку і практичних засобів їх досягнення, моральні цінності вказують на високі мотиви участі людей у суспільній практиці. Але при цьому необхідно мати на увазі, що людина та її інтереси є найвищими цілями суспільного розвитку. Суспільство лише направляє, організовує, забезпечує досягнення цієї високої мети. Тому людина, її життя та щастя є найвищими цінностями.

Отже, на противагу ідеалістичній аксіології матеріалізм пов'язує питання про цінності з практичним ставленням людини до дійсності. Ті або інші предмети та явища оточуючого світу набувають в очах людей цінність у залежності від того, чи задовольняють вони певні матеріальні та духовні потреби людей. Основою всіх цінностей є саме матеріальні блага, оскільки лише особа, наділена хоча б певним мінімумом матеріальних благ та зручностей, може користуватися й духовними благами. Іншими словами, матеріальні блага є цінностями спонукаючими, тобто такими, що забезпечують користування іншими цінностями та викликають потребу в останніх. Крім того, матеріальні блага є цінностями самі по собі, адже людина є матеріальною істотою, наділеною потребами, які витікають з її фізичної природи. Матеріалізм заперечує значення цінностей як певних ідеальних сутностей та їх існування поза суспільством у його історичному розвитку.

Усі цінності виводяться матеріалістами з реальних умов життя. Усвідомлення їх людиною є результатом роботи свідомості, направленої на практичні життєво-необхідні цілі. Визначається, що ідеї не можуть існувати поза матеріальною основою у чисто духовному вигляді особливих нематеріальних сутностей.

На нашу думку, такий підхід суперечить самій природі цінностей та позбавляє їх власної

сутності (не пов'язаної з корисністю, вартістю, ціллю та ін.). У разі, якби ціннісні прагнення людини були спрямовані лише на власну користь, в утилітарному напрямку, людині не були б властиві відданість, самопожертва, почуття обов'язку. Саме існування ідеальних образів, сутностей, якими є цінності, робить людське існування сповненим високими переконаннями та постійним прагненням до вдосконалення, до ідеалу.

Ще більш крайніх поглядів на цінності дотримуються представники іншого філософського напрямку – позитивізму, як зводять добро, красу та інші цінності до проявів біологічної корисності, психофізіологічних оцінок, заснованих на задоволенні, або до економічної вартості. (Каган, 26).

Прихильники юридичного позитивізму вбачають у праві систему реально діючих та забезпечених владним примусом правил поведінки людей, яку також характеризують як примусовий характер суспільних відносин. “Право, – писав Г. Кельзен, – відрізняється від інших соціальних порядків тим, що це примусовий порядок. Його особлива ознака – використання примусу; це означає, що акт, передбачений порядком у якості наслідку соціально шкідливого діяння, має здійснюватись також і проти волі адресата, а у випадку опору з його боку – і з застосуванням юридичної сили”.

Отже, позитивісти надають праву інструментальну цінність як засобу забезпечення певного порядку суспільних відносин. Одночасно у якості цінності виступає і сам порядок. Тобто упорядкування суспільного життя здійснюється заради самого упорядкування. При цьому, відзначає Г. Кельзен, не має значення зміст закону: справедливий він чи ні, адже при встановленні норми не закріплюються ніякі цінності, що існують поза позитивним правом. Установлений будь-яким законом порядок є самоцінним, він не потребує жодного виправдання (етичного, політичного, соціального, історичного та ін.).

Відоме протиріччя між цілями та засобами юридичний позитивізм долає шляхом поглинання перших другими, ототожнення права з державним свавіллям, держави – з монополізованим та легалізованим насильством.

Отже, аксіологія була та залишається яке більш розвинене ідеалістичною філософією та споріднена з нею.

Саме у межах ідеалістичного напрямку філософії виникла теорія природного права, у якій була найбільш повно відображена аксіологічна проблематика. Виникнення юридично-аксіоло-

гічного підходу до вивчення правових проблем безпосередньо пов'язане з розвитком ідеї природного права, яка передбачає існування права природного та позитивного (офіційно встановленого державою). У європейській правовій традиції у найбільш загальному вигляді розрізняють та протиставляють юридичний позитивізм та природно-правову школу.

Природно-правова школа розрізняє справжні та інструментальні цінності та. Її прихильники намагаються змістовне (ціннісно-цільове) обґрунтування встановлюваного ним порядку, тобто, знайти надпозитивне природне право, що виступає стосовно права позитивного у якості критерію його правової оцінки та створює для нього ціннісне підґрунтя.

Здебільшого цінності, які є критерієм для такого обґрунтування, формулюються досить абстрактно та розмито. Фактично вони лише намічають необхідність та напрямок пошуку власне правових цінностей. Такими є, наприклад, визначення права, які надавались відомим римським юристом Цельсом: “Право – це наука про добре та справедливе”, або висловлювання видатного російського філософа Володимира Соловйова: “Правом є примусова вимога реалізації певного мінімального добра, або порядку, що не допускає проявів зла”.

Взірцем для більшості правих систем сучасних демократичних держав стали правові цінності сформульовані прихильниками теорії суспільного договору (Г. Гроцій, Т. Гобс, Д. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо та ін.). Найвищою метою держави та встановленого нею позитивного права вони вважали забезпечення природних і невід'ємних прав людини, якими є життя, свобода, рівність і недоторканність приватної власності.

Саме способи забезпечення цих цінностей були і залишаються одним з найважливіших предметів філософсько-правового дослідження.

Список літератури

1. *Алексеев С. С.* Право: Азбука – Теория – Философия. Опыт комплексного исследования. – М., 1999.
2. *Алексеев С. С.* Теория права. – М.: Изд-во БЕК, 1994.
3. *Бандура О. О.* Єдність цінностей та істини в праві (філософський аналіз) Автореф. дис. На здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук. – К., 2003.
4. *Каган М. С.* Философская теория ценности. – СПб., 1997.

-
5. Козловський А. А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. – Чернівці, 1999.
6. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харьков, 2002.
7. Малахов В. П. Философия права. – М., 2002.
8. Неновські Н. Право и ценности. – М., 1987.
9. Нерсесянц В. С. Философия права. – М., 1998.
10. Пермяков Ю. Е. Лекции по философии права. Учебное пособие. Самара, 1995.
11. Філософія права: Навч. Посібник / За ред. О. Г. Данільяна. – Київ, 2002.

А. Б. Чефранов

ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ТЕОРИИ ЦЕННОСТЕЙ В ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

В статье рассматриваются основные проблемы связанные со становлением и развитием правовой аксиологии. Исследуется понятие ценности применительно к праву, анализируется соотношение научного и ценностного подходов в правовых исследованиях, различные трактовки ценностей, применяемые сторонниками материалистической и идеалистической философии, опровергается определение права как антиценности. Выделены две стороны ценности права – инструментальная и собственная.

А. В. Chefranov

ISSUES OF APPLICATION OF THE VALUE THEORY IN LEGAL RESEARCH

The article deals with the main problems of the formation and development of the axiology of law. It presents a research on the notion of value with regard to law, the correlation of the analysis of scientific and value approaches to legal research, various determinations of values used by supporters of materialistic and idealistic philosophy. The definition of law as an antivalue is refuted. Two sides of the value of law are distinguished: instrumental and own (inherent).